
K diskusi o syndromu odcizeného rodiče

Pavlát J.¹, Pavlovský P.¹, Janáčková L.²

Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN, Praha,
přednosta prof. MUDr. J. Raboch, DrSc.¹
Ústav psychologie LF MU, Brno²

Souhrn

Autoři doporučují užívat správný překlad anglického „Parental Alienation Syndrome“ (PAS) jako syndrom odcizeného rodiče. Shrnují obsáhlou diskusi týkající se PAS a zaujímají kritické stanovisko k užití pojmu syndrom, k pokusům považovat vztahový problém rodičů a dítěte za medicínskou diagnózu a především k tomu, že jednoznačně doporučovaným terapeutickým řešením by mělo být přemístění dítěte do péče zavrhaného rodiče. Autoři poukazují na to, že PAS je formulován jako nástroj k řešení soudních sporů a zaujímají kritické stanovisko k doporučování soudních sporů jako řešení situace mezi rodiči a dítětem. PAS považují za ideologický koncept sloužící k organizování otců trpících nemožností hodnotného styku s dětmi a staví se kriticky k možnosti jednoduše řešit složitou a často neřešitelnou situaci.

Klíčová slova: rozvod, syndrom odcizeného rodiče, rodičovský konflikt, narušování návštěv dětí, rodičovské soudní spory.

Summary

Pavlát J., Pavlovský P., Janáčková L.: To the Discussion on the Parental Alienation Syndrome

The authors recommend to use the correct translation of English „Parental Alienation Syndrome“ (PAS) as syndrom odcizeného rodiče. They summarize the extensive discussion concerning PAS and take up critical stance toward use of the notion of syndrome, towards attempts to take the problem of relationship of parents and child for medical diagnosis and before all to univocal recommendation to solve the problem by relocation of the child into the care of refused parent. The authors point to the fact that PAS is formulated as an instrument for solution of law suits and take critical stance to recommendation of law-suits as way of solution of situation of parents and children. They see PAS as ideological concept serving to organizing of fathers suffering by lack of rewarding contact with children and take critical stance to easy solution of intricate and often unsolvable situation.

Key words: divorce, parental alienation syndrome, parental conflict, child visitation interference, parental litigation.

Čes. a slov. Psychiat., 102, 2006, No. 7, pp. 376–380.

ÚVOD

Diskuse o syndromu odcizeného rodiče je již tak živá a obsáhlá /u nás například Švarc/ [15], že je obtížné přispět do ní čímkoli originálním. Je nicméně užitečné o této diskusi informovat, zvážit jak se k syndromu odcizeného rodiče postavit v naší poradenské, klinické a znalecké praxi a eventuálně poukázat na některé další, dosud nezmiňované zdroje zájmu a popularity, kterým se tento syndrom těší.

K překladu:

V první řadě je třeba zastavit se nad překladem termínu „The parental alienation syndrom“ /PAS/ jako „syndrom zavrženého rodiče“. Gjuríčová [7] poukazuje na to, že alienation je třeba překládat

jako odcizení. Má za to, že pojem odcizení popisuje vztahovou situaci rodiče a dítěte, neimplikuje viníka, zatímco překlad zavržený rodič navozuje otázky, proč byl rodič dítětem zavržený, kdo způsobil, že dítě svého rodiče zavrhlo a podobně, a navozuje zavádějící a schematické porozumění problému. Novák [13] má oproti tomu za to, že překladatel má určitou volnost, že například asertivní techniky „mlžení“ je možné úspěšně přeložit jako „otevřené dveře“. Domnívá se, že překlad „odcizený“ může vyvolávat představu chování schizoidního typu.

Gjuríčová v dalším textu užitečnost svého příklonu k přesnému překladu přesvědčivě dokládá. Máme tedy za to, že přestože termín syndrom zavrženého rodiče se u nás již vžil, bude ku prospěchu věci v další praxi používat správný překlad syndrom odcizeného rodiče. Novákova argumentace se nám jeví nesrozumitelná.

K diskusi k PAS:

Autoři, kteří diskutují o Gardnerově [6] syndromu odcizeného rodiče /například Garber [4], Sponsel [14]/ se shodují v názoru, že tento koncept celkem dobře popisuje dávno známou skutečnost, že někteří lidé, angažující se v opatrovnických sporech, používají své děti jako zbraň proti druhému rodiči a že koncept je dynamickým, klinicky užitečným popisem dění, které se může vyskytovat mezi rodiči a dítětem, nejčastěji v situaci opatrovnických sporů.

Nicméně velmi závažné námitky směřují proti snaze vidět a prosadit PAS jako medicínskou diagnózu. Například Gjuričová říká, že: *„Dítě je v tomto pojetí nositelem syndromu, tedy skupiny chorobných příznaků. To neumožňuje porozumět situaci dítěte v konfliktním vztahovém procesu a naopak vede k polarizovanému hodnocení: někdo je nemocný a potřebuje léčbu, někdo to zavinil a někdo je nevinný.“* A pokračuje: *„Viník v podobných případech nemívá jméno jednoho z rodičů, viníkem toho smutného stavu bývá dlouhá historie partnerské nespokojenosti a nezvládnutých konfliktů. Stává se, že v neúnosně napjatém a polarizovaném prostředí rodiny dítě musí volit mezi dvěma odlišnými realitami, otcovou a matčinou. Volbou si pak zajišťuje jistotu aspoň jednoho vztahu, tím bývá častěji vztah s matkou, která bývá v našich poměrech bližším rodičem. Gardnerovo pojetí zanedbává, že jev odcizení rodiče a dítěte vzniká za velmi odlišných okolností, zanedbává vývojovou vztahovou stránku problému. Pojem vytváří iluzi, že jde o jasně určenou chorobu, která je tedy léčitelná jasně definovanými postupy. Nejde však o medicínskou diagnózu ani o objektivní popis jevu. Jde o spornou interpretaci závažného jevu, tato interpretace by neměla být nekriticky přijímána jako správná či modelová.“*

Rada amerických a německých prací /například Bruch [3], Garber [4], Sponsel [14]/ přináší velmi kritické, většinou zcela odmítavé postoje vůči syndromu odcizeného („zavrženého“) rodiče. Svě výhrady vyvozují především z nedostatečně vědecky fundovaného vytvoření této „syndromologické“ jednotky, z chybění srovnávacích studií a z nepochopení obecně uznávané výstavby syndromu. Zajímavá je v tomto směru např. práce Sponsela [14]. Autor se vyhýbá pojmu symptom a hovoří o „jádrovém fenoménu“ konstruovaného syndromu; tento jádrový fenomén se projevuje tím, že dítě v situaci rozvádějících se nebo rozcházejících se rodičů se relativně často bez viditelných důvodů odcizuje od rodiče, v jehož péči není, a naopak se ztotožňuje s rodičem, v jehož péči se nachází. Autor neuvádí, proč se pojmu symptom – příznak – vyhýbá, z následujícího textu lze však soudit, že symptom logicky bere jako projev choroby (např. kašel, horečka) a ptá se, o jakou chorobu jde v případě PAS. Syndrom se běžně považuje za soubor příznaků, které se vyskytují společně a spolu souvisejí,

syndrom není vyhrazen pro určitou nemoc, neboť je projevem různých nemocí, jejichž podstatu nemusíme znát, to platí zejména o psychiatrii. Příznakem nebo syndromem je postižena určitá osoba, což v případě PAS se jeví jako velmi nejasné – vztahuje se tento „syndrom“ jen na dítě nebo na jednoho či oba rodiče, na více osob nebo i na určité prostředí? V každém případě se na vzniku PAS podílí více než jedna osoba, jde tudíž o záležitost narušeného vztahu dvou či více osob, což opět zpochybňuje jeho existenci v medicínské slova smyslu, neboť vyjadřuje pouze etiologii a patogenezi narušeného vztahu, není označením nějaké nemoci, jinými slovy: nelze zaměňovat etiopatogenezi za klinický obraz. Z definice PAS nelze vyvodit, zda dochází k poruše chování jen u dítěte, jen u jednoho nebo u obou rodičů či jinde – vzniká mnoho kombinací poruch chování na nejrůznější úrovni, což Gardnerovu koncepci činí zcela nejasnou a nevědeckou. Gardner protestuje proti tomu, aby PAS byl ztotožňován s pojmy programování a vymývání mozku, předpokládá aktivní roli dítěte na jeho vzniku, což se opět jeví jako značně problematické. Jako terapeutické cíle prosazuje podporu dítěte v těžkém konfliktu loajality, přičemž dítě musí převzít postoje odcizeného rodiče a pozitivní hodnocení nové situace bez ohledu na to, že v této nové situaci může být zanedbáváno a odstrčeno. Styk s rodičem je podle Gardnera pro dítě vždy dobrý a musí být vynucen za každých okolností, v některých případech i za cenu změny rodičovské péče, neboť k dogmatům dané koncepce patří i to, že dítě ze styku s oběma rodiči vždy profituje.

Kritický postoj k PAS vede citovaného německého autora k závěru, že tento uměle konstruovaný syndrom je nadbytečný a velmi problematický, neboť vychází z falešných domněnek, není podložen empirickými fakty, nekriticky až fanaticky straní nerezidenčnímu rodiči, nebere ohled na potřeby a názory dítěte a neuznává princip a příkaz vhodnosti použitých prostředků; použití tohoto konceptu v terapii a soudnictví je pro dítě mimořádně nebezpečné.

Na řadu podobných kritických hodnocení Gardner [5] namítá, že nezařazení PAS do DSM-IV ještě neznamená, že tento syndrom neexistuje; již však dále nepokračuje, aby se vypořádal se skutečností, proč tam PAS zařazen nebyl. Protestuje i proti nařčení ze sexismu a nepřátelského postoje vůči matkám, - domnívá se, že v současné době je podíl muži/ženy mezi nerezidenčními rodiči přibližně stejný. Těžko přijatelný je jeho názor, že zármutek nad nemožností pečovat o dítě je větší, než zármutek nad jeho smrtí.

Hlavní a velmi závažné námitky směřují ke skutečnosti, že v Gardnerově pojetí je zcela opomínáno chování a role odcizeného rodiče. Gardner se omezuje na formulaci vylučovacího kritéria pro

určení PAS, kterým je podle něj oprávněné zavržení rodiče. Je nicméně dostatečně známé, jak obtížné či nemožné je orientovat se v situaci, kdy se mezi manželi či ex manželi řetězí konflikty. Je tedy velmi často nemožné toto kritérium aplikovat.

Někteří autoři /Johnston a Roseby [9]/ popisují, že odmítaný rodič, často poněkud neempatický ve vztahu k dítěti a k hostilitě druhého rodiče, může přispívat vlastní hostilní reakcí a umíněným vyhledáváním styku s dítětem. Johnston [10] ve své studii našla ve svém vzorku dětí odmítajících nerezidenční rodiče jen dva extrémní případy odcizení. Tito odmítaní rodiče se vyznačovali slabou schopností empatie, poskytování podpory a slabými rodičovskými dovednostmi.

Žádný z autorů, a to ani Gardner [5], není na pochybách o tom, že PAS je určen pro potřebu soudních sporů. Gardner PAS vnímá jako prostředek k soudní bitvě o svěření dětí do péče. Zastává stanovisko, že PAS musí být uznán soudy jako diagnóza, z níž vyplývá jednoznačný postup – změna rezidenčního rodiče. Má za to, že takový postup je pro dítě v každém případě přínosný.

Je velmi zajímavé, že jak Gardner [5] tak Warschak [18] nepovažují vyhledávání a vedení soudních opatrovnických sporů za nic negativního. Všechny studie sledující prosperitu dětí v porozvodovém období /například Wallerstein a Kelly [17]/, Amato a Keith [1, 2] nicméně porozvodové spory považují za hlavní indikátor špatné porozvodové adaptace a přesvědčivě dokládají jejich negativní dopad na zdraví a prosperitu zúčastněných dětí. Gardner [5] velmi emotivně líčí utrpení odmítnutých otců a zdůrazňuje, že jedinou cestou k jeho odstranění je náprava situace cestou soudních sporů. I z Warshakovy práce [17] je zřejmé přesvědčení, že lidské vztahy, křivdy a nespravedlnost lze napravit, pokud postižený má dostatek prostředků na dobrého terapeuta a advokáta.

NAŠE NÁZORY, DOPORUČENÍ Z LITERATURY

Všechny shora uvedené námítky vůči Gardnerem navrhovaným diagnostickým, terapeutickým a soudním postupům jsou pro kohokoli, kdo se manželskými konflikty zabývá a usiluje o řešení, které by nejméně poškozovalo zúčastněné děti, zřejmé a banální.

Je s podivem, že Gardnerův syndrom zavrženého rodiče a jím navrhované postupy získaly tolik zastánců a publicity. Gardner konec konců neříká nic jiného, než že někteří rodiče v opatrovnických sporech používají své děti jako zbraň proti druhému rodiči. A to je věc dávno dobře známá. Podle našeho názoru je třeba vysvětlení hledat v povaze situace, v níž se ocitá nerezidenční rodič.

Rezidenční rodič má tím, že může rozhodovat

o dítěti, v rukou značnou moc. Může svého bývalého partnera „řídít“, manipulovat s ním tak, jak v manželství nemohl. V jakémkoli sporu je nerezidenční rodič v krajně nevýhodné situaci – ve věci styku s dítětem je odkázán na dobrou vůli rezidenčního rodiče. Pokud je styk s dítětem mařen a nerezidenční rodič hledá nápravu prostřednictvím nějaké úřední intervence, pak má rezidenční rodič vždy možnost dítě proti němu popudit.

Zkušenosti s intervencí soudů, sociálních pracovníků a dalších odborníků v takové situaci jsou podle referencí nerezidenčních rodičů špatné /např. Vassiliou [16]/. To lze vysvětlit z části tím, že i tam, kde bychom to nečekali, může chybět dostatečné odborné erudice a nestrannost, jádro obtíže je ale v tom, že vyhocené opatrovnické spory nemají uspokojivé řešení – vždy je někdo poškozen. Nejčastěji je poškozen nerezidenční rodič /zpravidla otec/, poškození jeho práv se jeví jako nejmenší zlo.

Při velkém množství rozvodů, z nichž podle odhadů je 20 – 30 % konfliktních, a to nejčastěji pro spory o svěření dětí, je zřejmé, že počet otců, kteří jsou tak či onak postiženi nemožností častého a hodnotného styku s dětmi, je velký. Jejich šance domoci se nápravy je malá či žádná. Pokud jsou svými dětmi odmítáni či zavrženi, je podle všech referencí jejich utrpení značné. A je zřejmé, že jediné značné nejisté zlepšení jejich situace je v budoucnosti, pokud jejich děti získají vlastní, nezávislé hodnocení situace a opět se k ním přikloní.

V této situaci se jeví Gardnerův syndrom odcizeného rodiče a s ním spojené doporučené soudní, diagnostické a terapeutické postupy jako ve své podstatě ideologický koncept. Gardner sjednocuje poškozené otce, vytváří hnutí, organizuje emoce, pochopitelnou frustraci poškozených otců. Zakládá paramilitantní hnutí. Jednostranně informuje své stoupence. Mase poškozených, trpících mužů, nabízí řešení: nechť vyhledají odborníka seznámeného se syndromem odcizeného rodiče, ten pak na základě osmi kritérií a vyloučení možnosti, že zavržení by mohlo být oprávněné, podle tabulky zjistí stupeň zavržení, a pokud je stupeň zavržení nejvyšší, třetí, uzavře, že jedinou možnou terapií je změna výchovy. Soud pak akceptuje jeho posudek, nařídí změnu výchovy, dítě je přemístěno do reintegračního zařízení a sblíží se s otcem.

Takový běh události nicméně není toho času zaručen. Je nicméně jen na iniciativě otců, aby udělali vše, co je v jejich silách, aby odborníky přiměli vyškolit se v Gardnerově syndromu, soudy aby přiměli akceptovat jejich závěry a rozhodnout o náležitých krocích.

Jde tedy o to usilovat o revoluční obrat dosavadní praxe. Obáváme se však, že tak revoluční obrat se nejen nezdaří, ale že podobně jako většinu revolučních obrátů si ho ani nelze přát: v jádru tohoto obratu stojí předpoklad, že násilné vynětí zmani-

pulovaného dítěte z rukou matky a jeho svěřeni otci je pro ně jednoznačně prospěšné. Tento předpoklad není potvrzen a obáváme se, že ani potvrzen nebude.

Domníváme se, že užitečnější než doufat v revoluční řešení, je zprostředkovat postiženým otcům znalost konstruktivní strategie k alespoň částečné nápravě jejich situace.

Jednotliví autoři doporučují následující:

Hayward [8], který je spolupracovníkem britské charitativní organizace FNF /Families Need Fathers/ formuluje následující doporučení: varuje před vkládáním naděje v řešení situace soudní cestou. Shrnuje zkušenosti psychiatrů a psychologů zabývajících se problematikou opatrovnických sporů a říká, že řešit rodinné problémy soudní cestou je plýtvání časem. Říká, že nejběžnější způsob chování matek v situaci syndromu zavrženého rodiče je demonstrace moci, ignorování a ponižování otce. Shodně s jinými autory /například Kock, Lowery [11]/ říkají, že přesto udržení co možná nejlepšího kontaktu s matkou je nejlepším prediktorem možné nápravy situace. Zdůrazňuje, že otec by měl žít hodnotný a úspěšný život, varuje před zahlcením spory, možnou ruinací otce. Tomu podle něj nejlépe brání stálá zaměstnanost, pozitivní myšlení, ventilace problému v podporujícím prostředí, které má konstruktivní postoje. Za nejhorší považuje pocit bezmocnosti.

Major [12] doporučuje následující: absolvovat kurz rodičovství, nejednat agresivně, dobře kontrolovat své emoce, mít na mysli blaho dítěte, být aktivní, konstruktivní, nedostat se do situace oběti. Mít podporu zkušených odborníků, neprotivit se rozhodnutí soudu.

Podle naší zkušenosti by si nerezidenční rodič měl uvědomit, že jeho pozice je velmi slabá. Měl by tento fakt akceptovat a podřídit mu své jednání.

Nedoufat, že najde jakoukoli možnost jednání z pozice síly. Shledáváme, že jedinou efektivní strategií je nechat si vše líbit. Jediným cílem musí být prospěch dítěte a styk s ním. V žádném případě udržování či budování vlastní pozice.

Je tedy zřejmé, že adaptivní jednání předpokládá schopnost klidně zhodnotit situaci a volit adekvátní strategii. Tuto schopnost je třeba projevit v situaci, kde jsou ve hře velmi silné emoce. S určitou mírou zjednodušení lze shrnout, že adaptivní strategii je ústup a sbírání malých zisků. To může znamenat udržet kontakt s dítětem, jakkoli minimální, až do doby, kdy samo bude schopno zhodnotit situaci. Zcela neadaptivní, jak o tom svědčí jak klinické zkušenosti, tak nálezy systematictějších studií, je neústupné, bojovné či dokonce agresivní jednání.

Máme za to, že diskuse kolem PAS by se nekonala a diskutéri by se rychle shodli, kdyby měli řešit obdobný případ, který by na rozdíl od PAS nevyvolával silné emoce překážející nerušené úvaze. Celá diskuse je příkladem toho, že i mnoho odborníků lze poměrně snadno ideologizovat. I pro bystré hlavy je slib spravedlnosti na zemi silným pokušením slibujícímu uvěřit a postavit se za něj. Zde je to slib spravedlnosti pro otce. Nicméně kvalifikovaný odborník si musí být vědom povinnosti nestranné, emočně vyvážené úvahy, musí respektovat vědecké zásady dospívání k poznatkům. Hodnotí emoce, eventuálně i případy emočně prožívá, ale musí své emoce reflektovat a pracovat s nimi jako s informací, ne se jimi řídit.

Gardnerovo stanovisko se nám tedy jeví jako rigidní, slibující řešení situace, která je často neřešitelná. Agresivní, radikální postoje považujeme za kontraproduktivní. Vedou k eskalaci nepřátelství, zhoršení situace obou rodičů a k soudním sporům, které nepřinášejí řešení. Neměly by proto být doporučovány.

LITERATURA

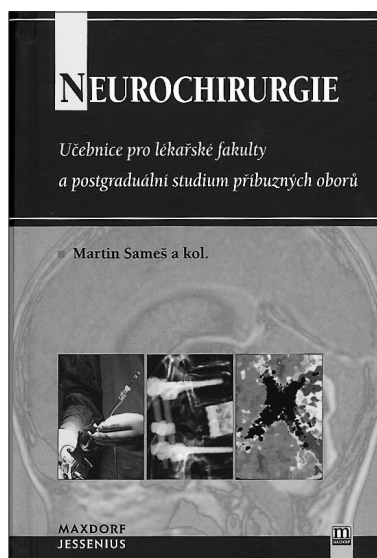
1. **Amato, P. R., Keith, B.:** Parental divorce and the well-being of children: A meta analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 1991a, pp. 26-46.
2. **Amato, P. R., Keith, B.:** Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 1991b, pp. 43-58.
3. **Bruch, C. S.:** Alienation syndrome and parental alienation: Getting it wrong in child custody cases. *Family Law Quarterly*, 35, 2001. Dostupné na: http://www.abanet.org/family/familylaw/fam353_06_bruch_527_552.pdf
4. **Garber, B. D.:** Parental alienation in light of attachment theory: consideration of the broader implications for child development, clinical practice, and forensic proces. *Journal of Child Custody*, 1, 2004, pp. 49-76.
5. **Gardner, R. A.:** Denial of the parental alienation syndrome also harms women. *American Journal of Family Therapy*, 30 2002, pp. 191-202.
6. **Gardner, R.A.:** The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals. 2nd Ed. Cresskill, Creative Therapeutics, New Jersey, 1998.
7. **Gjuričová, Š.:** Syndrom zavrženého rodiče? *Právo a rodina*, 7, 2005.
8. **Hayward, S.:** Guide to the parental alienation syndrome. 1999, dostupné na: <http://www.deltabravo.net/custody/pas-hayward.php>.
9. **Johnston, J. R., Roseby, V.:** In the name of the child: A developmental approach to understanding and helping children of conflicted and violent divorce. New York, Free Press, 1997.
10. **Johnston, J., Gans Walter, M., Oleson, N.:** Is it alienating parent, role reversal or child abuse? An empirical study of children's rejection of a parent in child custody disputes. *Journal of Emotional Abuse*. 2003.
11. **Kock, M., Lowery, C.:** Visitation and the noncustodial father. *Journal of Divorce*. 8, 1984, pp. 47-64.
12. **Major, J.:** What is the best way to deal with PAS. 2004, dostupné na: <http://www.breakthroughparentingservices.org/divorce.htm>.

13. **Novák, T.:** Diskuse k „syndromu zavrženého rodiče. Čes. a slov. Psychiat., 102, 2006, s. 38.
14. **Sponsel, R.:** Das Elterliche Entfremdungs Syndrom Kernphänomen, Syndrom und Diagnostik, Ätiologie und Therapie Darstellung, Beurteilung, Bewertung, 2005, dostupné na: http://www.vafk-wiesbaden.de/informatio-nen_varia/PASSponsel.htm.
15. **Švarc, J.:** Násilí mezi programujícím a zavrhaným rodičem. Sborník XXVI., soudně psychiatrické konference, Praha, Academia, 2003.
16. **Vassiliou, D.:** Parental alienation syndrome: The lost parents' perspective. Department of Educational and Counselling Psychology McGill University, Montreal, 1998, dostupné na <http://www.fact.on.ca/Info/pas/vassil98.htm>.
17. **Wallerstein, J. S., Kelly, J.:** Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce. New York, Basic Books, 1980.
18. **Warschak, R. A.:** Rozvodové jedy. Praha, Triton, 2000.

Dodáno redakci: 16. 3. 2006

Po skončení recenzního řízení: 25. 5. 2006

*PhDr. Josef Pavlát
Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN
Ke Karlovu 11
128 00 Praha 2
e-mail: jpav@lfl.cuni.cz*

NEUROCHIRURGIE

Učebnice pro lékařské fakulty
a postgraduální studium příbuzných oborů

Martin Sameš a kol.

Učebnice zpracovává přehled o oboru neurochirurgie. Stručně, didakticky a přehledně informuje o patofyziologii, příznacích, diagnóze a léčbě neurochirurgických onemocnění.

Důvodem k napsání učebnice byl dynamický rozvoj oboru neurochirurgie, vývoj nových diagnostických a léčebných metod a současně absence moderního učebního textu pro pregraduální výuku studentů i postgraduální výuku lékařů, kteří v praxi přicházejí do kontaktu s neurochirurgickými pacienty. Kniha je rozčleněna do 17 kapitol. V obrazové příloze je 80 obrázků s krátkými kazuistikami. Součástí učebnice je rejstřík a seznam použitých zkratk. Pro studenty medicíny podává učebnice přehledný, stručný a bohatě ilustrovaný text, který vystihuje znalosti potřebné k úspěšnému složení zkoušky z neurochirurgie. V postgraduálním studiu poskytuje lékařům pří-

buzných oborů (neurologie, radiologie, anesteziologie, rehabilitace, traumatologie, ortopedie, ORL, maxillofaciální, dětské a plastické chirurgie) srozumitelný přehled o současných možnostech oboru neurochirurgie.

Vydal Maxdorf v roce 2005, edice Jessenius, ISBN 80-7345-072-0, formát B5, váz., 127 str., cena 395 Kč.

Objednávku můžete poslat na adresu: Nakladatelské a tiskové středisko ČLS JEP, Sokolská 31, 120 26 Praha 2, fax: 224 266 226, e-mail: nts@cls.cz